

SLUČAJ „ĐILAS“ U KONTEKSTU ODNOSA JUGOSLAVIJE S ISTOKOM I ZAPADOM

Zlatko Ivanović

This paper deals with the political downfall of Milovan Đilas, the causes and implications it had for the overall Yugoslav-Soviet and Yugoslav-American relations in the early stage of the Cold War. The elimination of Đilas is connected with the role he had in criticizing the Soviet Union during the Yugoslav-Soviet clash of 1948 i.e. its implications on their later rapprochement in 1955, development of the first dissident occurrence and the start of the western penetration into the Soviet sphere of influence. We could say that the fall of Đilas was indirectly an extenuating factor in resolving the dispute between Yugoslavia and the USSR. For the US it was very important that in Yugoslavia, a country beyond the Soviet sphere of influence, for the first time there was someone who opposed the undisputed communist party line.

Nema savršenog poretka, ni savršenog svijeta – savršenstvo, ukoliko ga ima, nalazi se u nama nesavršenima.

Milovan Đilas, *Pad nove klase ...*, Beograd 1994.

U proučavanju turbulentnih događaja u ranoj fazi Hladnog rata koji su predmet ovog rada, nezaobilazno mjesto i ulogu ima slučaj „Đilas.“ Ovaj događaj je na Zapadu izazvao iznenađenje, čak i čuđenje. Na vrhuncu hladnoratovskog razračunavanja i neposredne opasnosti od sovjetske vojne intervencije protiv Jugoslavije,

dogodio se slučaj koji većina analitičara povezuje sa Titovim odlučnim zaokretom u kočenju demokratizacije i vraćanju na Lenjinovu ideologiju i diktaturu proletarijata, a neki kao potez u pravcu pomirenja sa Sovjetskim Savezom, ali i zadržavanja nanklonosti Zapada. Čini nam se da je istina upravo negdje između.

Osnovna tema rada je uloga slučaja „Đilas,“ koji se događa u trenutku kada je polako kopnila realna opasnost napada sa Istoka, ali i kada su jugoslovenske granice još bile poprište oružanih incidenata, u vrijeme kada je Nikita Sergejevič Hruščov krčio svoj put ka čelu SSSR-a. Slučaj „Đilas“ se događa i u vrijeme promjene političke orijentacije komunističke vlasti u Jugoslaviji, koja spas nalazi u ekonomskoj pomoći Zapada (prvenstveno SAD-a) i pregovora oko formiranja Balkanskog pakta sa Grčkom i Turskom (1953-54). Cilj rada je da ponudi odgovor na pitanje kakva je stvarna uloga slučaja „Đilas“ u kontekstu jugoslovensko-sovjetskog sukoba i jugoslovensko-američkih odnosa u tom periodu. Osnovno stanovište koje je iznijeto u radu je da je slučaj „Đilas“ indirektno poslužio Titu i „marksističkom rukovodstvu“ da nastavi da slijedi politiku monocentrizma i uspostavi odnose sa Sovjetskim Savezom, iskoristivši ga za obračun sa zapadnim pluralizmom, održavanje distance prema Zapadu i izbjegavanje neposrednog uključanja Jugoslavije u NATO pakt. Međusobno povezani i uslovljeni, ovi događaji su udarili temelje Titove spoljne politike i predstavljali početak kasnijeg rastakanja sovjetskog bloka. Nijedna strana slučaja „Đilas“ ne može biti osvijetljena bez studioznog uvida u relevantna arhivska dokumenta i dostupnu građu iz ovog perioda i njihovog uključivanja u opštu sliku ovog događaja.

Analitičari Hladnog rata i proučavaoci jugoslovensko-sovjetsko-američkih odnosa u njegovoj ranoj fazi znaju o koliko važnom događaju je riječ. Sam događaj ima i veliki značaj na docnija jugoslovenska unutarpolitička zbivanja. Dovođenje slučaja „Đilas“ u

vezu sa pomirenjem Jugoslavije sa SSSR-om je nešto što tadašnja zvanična vlast nije nikada prihvatila. Zato su mnoga postavljena pitanja o uticaju slučaja „Đilas“ na tokove jugoslovensko-sovjetsko-američkih odnosa još i danas motiv aktuelnih analiza.

Odlazak sa vlasti izuzetno značajne ličnosti u novijoj političkoj istoriji Jugoslavije, koja je bila dio najužeg rukovodstva, ima različita tumačenja i objašnjenja od kojih mnoga spadaju u domen senzacionalističke žurnalistike. Iako zvanične ocjene dvodnevnog rada Trećeg plenuma CK SKJ 16. i 17. januara 1954. godine imaju jednu dimenziju, ovaj slučaj treba, ipak, posmatrati u širem kontekstu tadašnje situacije u kojoj se Jugoslavija nalazila. Međutim, taj događaj je imao epohalni značaj za unutrašnji raspad komunizma, što će kasniji događaji nedvojbeno pokazati.

Sukob Tito – Staljin 1948.

Raskid Komunističke partije Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom 1948. godine se u zapadnoj štampi često podvodi pod „nacionalni komunizam.“ Za svijet u to doba, bio je to iznenađujući događaj. Malo ko je vjerovao da se Komunistička partija Jugoslavije mogla oduprijeti Staljinu. Korijeni sukoba su znatno raniji, a eskalirao je u ranoj fazi Hladnog rada, kada su Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija za „jugoslovenski eksperiment“ pokazale posebno interesovanje, uspostavljajući veoma brzo veze na najvišem nivou sa rukovodiocima zemlje.¹

Značaj Jugoslavije za SSSR je bio ogroman. Ona je pripadala porodici zemalja iza željezne zavjese, politički i ekonomski vezana i zavisna od SSSR-a, a na Zapadu doživljavana kao najčvršći i najrevolucionarniji arhetip komunizma. Osim toga, kao takva

¹ Vidjeti: Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Globus, Zagreb 1988; Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Matica Hrvatska, Zagreb 2002; Radovan Radonjić, *Sukob KPJ sa Kominformom*, Zagreb 1975.

davala je mogućnost izlaska Sovjetskog bloka na Mediteran.² Vlada SAD, koja je bila u zategnutim odnosima sa Jugoslavijom oko granica sa Austrijom, Tršćanske krize, obaranja aviona, zlatnih rezervi predratne Jugoslavije, povratka raseljenih lica, sa neblagonaklonošću je gledala oslon Jugoslavije na SSSR.³ Prvi efekat istovremenog zaoštavanja odnosa s Istokom i Zapadom 1948. godine bila je praktički potpuna izolacija Jugoslavije u međunarodnoj zajednici. Jugoslavija takođe nije mogla da nađe partnera s kojim bi mogla razviti prisnije odnose.⁴

Početak 1949. godine, Komunistička partija Jugoslavije je bila suočena sa kritičnom situacijom ne samo u zemlji već i na međunarodnom planu. KPJ je imala više alternativa u bavljenju ovom opasnom situacijom, ali su u suštini postojala četiri rješenja: 1) predaja Staljinovim uslovima; 2) stupanje u otvorene odnose sa Zapadom, 3) pokušaj započinjanja sopstvenog puta, i 4) pokušaj balansiranja između Istoka i Zapada. Prvi izbor nije bio moguć jer je Staljin samo htio smjenu Tita i njegovog užeg rukovodstva sa čela KPJ-a. Drugi nije bio izvodljiv jer bi Tito izgubio podršku partije. Samo su treća i četvrta opcija predstavljale mogućnost za uspješan ishod i bile su odlučujući faktor u profilisanju buduće vanblokovske politike Jugoslavije.

Saradnja sa Zapadom u svijetlu opasnosti od oružane intervencije istočno-evropskih država

Suočenost sa ekonomskom blokadom, diplomatskom izolacijom i prijetnjom sovjetske vojne interevencije, doveli su najprije

² John. R. Lampe, *Yugoslavia as History, Twice There was Country*, Cambridge University Press, 2002, str. 215-222.

³ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Biblioteka Istorija, str. 61-93.

⁴ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Biblioteka Istorija, str. 117-119.

do stidljivog, a kasnije i otvorenog približavanja Zapadu, ne samo ekonomskog nego i vojnog. SAD su time dobile neplaniranu mogućnost političkog prodora u istočnoevropski prostor. Interes Zapada za razvijanje saradnje sa Jugoslavijom proizlazio je iz njegove vojnopolitičke strategije suzbijanja uticaja komunizma u svijetu. Finansijskom i vojnom podrškom Jugoslaviji zapadne sile su postizale bar dva svoja glavna cilja u ovom kontekstu: 1) na taj način slabile su moć socijalističkog lagera, odvajanjem od njega jedne države komunističkog opredjeljenja, locirane na izuzetno važnom geostrateškom pravcu i prostoru; 2) s druge strane, uspješan ishod jugoslovenskog osamostaljenja od SSSR-a neminovno je vodio slabljenju unutrašnje kohezije komunističke grupacije država i predstavljao ohrabrujući nastup i ostalih njenih članica.⁵ Titovo nepoštovanje Staljina je trebalo da pokaže da su komunisti mogli biti podijeljeni između sebe isto kao i prema kapitalistima.⁶

Jugoslovenski strateški položaj, nakon rastućeg sukoba sa SSSR-om, dao je svemu novu dimenziju. Američki generali predviđali su da Jugoslavija kao saveznik, ili barem neutralna sila znatno olakšava stratešku situaciju prema Austriji, Italiji ili Grčkoj. Jugoslavija bi takođe, s izuzetkom izolovane Albanije, Sovjetima zatvorila Jadran i Sredozemlje.⁷

Ni nakon raskida Jugoslavije sa SSSR-om i Informbiroom u SAD-u nije prestala kampanja protiv nepoštovanja ljudskih prava i demokratskih sloboda u Jugoslaviji, ali ona ipak gubi na intenzitetu. U stvari, u američkoj javnosti počinju da preovladavaju aktuelni interesi SAD-a u kontekstu jugoslovensko-sovjetskog razilaženja i konfrontiranja, sa akcentom na hrabrost i

⁵ Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955*, Beograd 2000, str. 6.

⁶ H. W. Brands, *The Devil we knew – Americans and the Cold War*, Oxford University Press, New York, 1994, str. 223.

⁷ Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Matica Hrvatska, Zagreb 2002, str. 37.

odlučnost rukovodilaca nove Jugoslavije, ali ostaje otvoren dosije o ljudskih pravima i demokratskim slobodama u Jugoslaviji. U tom pogledu, politički krugovi u SAD-u operišu sa dva postulata: s jedne strane uslovljavaju ekonomsku i vojnu pomoć, uz sve ostalo, i nekim pitanjima koja spadaju u domen ljudskih prava i sloboda, a s druge strane stavljaju do znanja Jugoslaviji da bi demokratizacija političkog sistema doprinijela jačanju simpatija američke javnosti za Jugoslaviju, što bi vladi SAD-a olakšalo pružanje političke podrške, ekonomske i vojne pomoći Jugoslaviji.⁸

Saradnja Jugoslavije uspostavljena sa Zapadom na političkom, ekonomskom i vojnom planu tokom sukoba sa SSSR-om i istočnoevropskim zemljama je sve više bivala institucionalizovana. Tako je 1954. godine potpisan memorandum o razumijevanju između Italije, SAD, Velike Britanije i Jugoslavije o slobodnoj teritoriji Trsta, kao i sporazum Grčke, Turske i Jugoslavije o sklapanju Balkanskog saveza.

Politička evolucija Milovana Đilasa od komuniste do „anti-komuniste“

Za analizu slučaja „Đilas“, koji je nakon sukoba sa Informbiroom predstavljao drugi najveći sukob na jugoslovenskoj poslijeratnoj političkoj sceni, koristili smo se postojećom literaturom kao i dostupnim stranim arhivama. Milovan Đilas je pripadao „zdravim elementima“ u okviru Komunističke partije Jugoslavije koji su odoljeli pritiscima Moskve koja je dobijala redovne izvještaje od članova Politburoa Andrije Hebranga i Sretena Žujovića. Oko 16.000 članova Partije čije je hapšenje potvrđeno (stvarni broj je bio vjerovatno veći), zaista su imali teška vremena.⁹

⁸ Dr Ranko Petković, *Jedan vek odnosa Jugoslavije i SAD*, Beograd 1992, str. 122-123.

⁹ John. R.Lampe, *Yugoslavia as History, Twice There was Country*, Cambridge University Press, 2002, str. 224.

Uprkos svemu, etničke proporcije odgovorale su sveukupnom udjelu u opštoj populaciji, kao što je pokazao Ivo Banac, s izuzetkom velikog broja Crnogoraca (21% ili gotovo trećina republičke partije). Aleksandar Ranković je 1953. godine priznao da je gotovo polovina od 36.000 formalnih hapšenja za sve krupne zločine 1950. godione bila neopravdana.¹⁰ Dočim, general Jovo Kapičić, jedan od organizatora Golog otoka, tvrdi da je broj nevinih bio jedna trećina.¹¹

Đilas je još od 1950. godine bio rastrzan potrebom za drastičnom političkom reformom, dodajući da je užasnut posjetom Golom otoku 1951. godine. Čuvši zapadne kritike tih metoda, on je rekao Titu da su neophodne regularne sudske procedure. Kardelj se suprostavio riječima: „Nama su logori sada jako potrebni“ i Tito se složio.¹²

Prva ličnost partijske i državne propagande - Agitpropa, crnogorski ministar u prvoj poslijeratnoj vladi, potpredsjednik Savezne vlade i predsjednik Savezne narodne skupštine, Milovan Đilas sa Mošom Pijade je bio najžešći branilac Jugoslavije i KPJ od napada Sovjetskog saveza i zemalja lagera, tzv. zemalja narodne demokratije.¹³ Ovaj osvjedočeni obožavalac Staljina postepeno postaje njegov najžešći kritičar i u svojim „Savremenim temama“ 1950. godine kritikuje staljinizam i birokratske tendencije dotičući se nekih slabosti i u jugoslovenskom sistemu: „Prelom u toj našoj borbi označavala je Rezolucija Informbiroa koja je kao reakciju izazvala zaoštrenje borbe protiv birokratskih tendencija koje su se javile u obliku tzv. informbirovštine, a razotkrivanje same suštine – kako one u SSSR-u tako i kod nas - dobilo je snažan podsticaj, i mada postepeno,

¹⁰ Isto

¹¹ Tamara Nikčević, *Goli otoci Jova Kapičića*, Podgorica 2009, str. 133.

¹² John. R. Lampe, *Yugoslavia as History, Twice There was Country*, Cambridge University Press, 2002, str. 233.

¹³ Branislav Kovačević, *Đilas, heroj-antiteroj*, Podgorica 2006, str. 55.

kako se gomilala revolucionarna praksa, krenulo se naprijed. Prema svemu tome, bilo bi netačno reći da su birokratske tendencije isključivo prenesene iz SSSR-a, a da nijesu i plod zakoni-
tih tendencija našeg unutrašnjeg razvitka pri čemu, razumije se, treba imati na umu da smo i mi morali da platimo jedan dodatak iluzijama u *marksizam* revizionista.“¹⁴

Prilikom prve posjete Londonu 1951. godine, Đilas se sreo sa nemirnim duhom laburističke partije Aneurin Bevanom, tada ministrom zdravlja u vladi Velike Britanije i, kako sam kaže, „duhovitim drugom od početka“. Đilas se vratio impresioniran postepenim napretkom socijalizma u Britaniji u okviru višepartijskog sistema.¹⁵ Podržavajući Titove reforme, kao i godinu dana ranije uvođenje samoupravljanja (Narodna skupština FNRJ je ozakonila radničko samoupravljanje na šednici od 27. juna 1950. godine donoseći Zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva), Đilas je 1951. s entuzijazmom ustvrdio: „Od sada pa nadalje partijska linija je da nema partijske linije.“ Međutim, oštra borba sa Staljinom i Informbiroom ojačala je prestiž Aleksandra Rankovića i istakla u prvi plan ulogu Službe državne bezbjednosti kojom je on rukovodio.¹⁶

Tito je bio prinuđen da reaguje kada je 2000 seljačkih porodica, saznajući da je dozvoljeno emigrirati, preplavilo američku ambasadu u Beogradu 1951. godine zahtjevima za dobijanje vize, kako bi izbjegli dugotrajno siromaštvo pogoršano ratom i sušama. Sam Đilas je bio ogorčen saznanjem da su neki podnosioci zahtjeva bili utamničeni zbog izmišljenih optužbi kako bi se obeshrabrila značajnija emigracija. Tito je 26. juna 1951. godine priznao da je bio prinuđen da reaguje represivno

¹⁴ Milovan Đilas, *Savremene teme*, Borba 1950, str. 46.

¹⁵ M. Đilas, *Pad nove klase – povest o samorazaranju komunizma*, Beograd 1994, str. 142

¹⁶ Jules Archer, *Red Rebel, Tito of Yugoslavia*, New York, 1969, str. 165.

„zbog našeg siromaštva“, ali je insistirao da je situacija samo privremena. Da bio umirio seljake, naredio je trenutno ukidanje prisilnog pristupanja zadrugama.¹⁷

Vladimir Dedijer ističe da je tada malo bilo poznato da se uoči VI kongresa (održanog u Zagrebu od 3. do 7. novembra 1952. godine koji je proklamovao novu ulogu KPJ izraženu promjenom njenog imena u Savez Komunističke Jugoslavije), i poslije njega, odvijala borba u jugoslovenskom političkom vrhu između dvije linije budućeg razvoja društvenih odnosa u zemlji: jedna, i značajno dominantnija, je željela zadržati gvozdenu kontrolu Centralnog komiteta nad vladom, kao klasični vid „diktature proletarijata“, dok je druga, manja „liberalistička“ struja insistirala na odumiranju partije kako je Lenjin i predvidio. Sam Đilas je odigrao značajnu ulogu na VI kongresu koji je propagirao samostalnost svih političkih organizacija.¹⁸

Na čelo vala koji se digao protiv „tvrđorukaške“ komunističke orijentacije u Jugoslaviji izbio je Milovan Đilas, jedan od sekretara Komunističke partije. On se istakao u idejnoj, moralno-političkoj i propagandnoj borbi protiv staljinizma, ali je u vatri te borbe postajao i postao protivnik ideologije marksizma – lenjinizma. Propagirao je slobodu političkih organizacija.¹⁹ Branko Petranović, pak, smatra da su na usporavanje tempa samoupravljanja značajno uticali početno sređivanje odnosa sa SSSR-om poslije smrti Staljina i anarhoidna istupanja Milovana Đilasa.²⁰

¹⁷ Isto, str. 165-166.

¹⁸ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rad, Beograd, 1984, str. 528-530.

¹⁹ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – Glavni procesi 1918 – 1985*, Školska knjiga Zagreb, 1985, str. 196-197.

²⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1928-1988*, Nolit Beograd, str. 340.

Čerčil je Titovu žurbu da posjeti Veliku Britaniju tumačio kao njegovu želju da u situaciji pritisaka Sovjetskog Saveza na Jugoslaviju na neki način manifestuje bliskost Jugoslavije i Velike Britanije kao velike zapadne zemlje.²¹

Staljinova smrt 1953. godine je donijela olakšanje, pa i radovanje u vodstvu Jugoslavije. Za razliku od Tita, Rankovića i Kardelja koji su očekivali veće promjene u sovjetskoj vlasti, Đilas je bio mišljenja da to ne može bitnije uticati na sovjetsku partijsku birokratiju koju je smatrao saživljenom s privilegijama. Ali, uporedo sa nastojanjima da se oslobodi američke pomoći, Tito je počeo i javno izražavati zabrinutost za stanje u Savezu komunista zbog slabljenja ideološke monolitnosti. Odlučni zaokret u kočenju demokratizacije, odnosno vraćanju na Lenjinovu ideologiju i diktaturu proletarijata, smatra Đilas, odigrao se na Drugom plenumu, održanom krajem juna 1953. u Titovoj rezidenciji na Brionima, đe je Tito već upozorio da se suviše piše i govori protivu birokratije.²² Prilikom pecanja na rijeci Gacki u Lici, Đilas je u jednom trenutku izjavio Kardelju da „neće moći da podupre tu novu brionsku liniju,“ na šta mu je Kardelj, „s potištenošću u pogledu,“ odgovorio „da pretjeruje.“²³

Kasnije, 1993. godine, Đilas će napisati: „Ja se naprosto nisam mogao zaustaviti, nosile su me ideje ponikle u meni i izvorni ideali, više slobodoljubivi nego marksistički. Nešto jače od moje još kolebljive volje i mojih još nedozrelih saznanja. Nešto što mi nije dalo da se zaustavim ni pred izgledima bojkota, poniženja i tamnica, stradanja mlade supruge, tek rođenog sina i kćerke – nešto što ne preza ni do same smrti.“²⁴ ... „Slutio sam

²¹ Mira Šuvar, *Vladimir Velebit – svjedok historije*, Zagreb 2001, str. 181.

²² M. Đilas, *Pad nove klase – povest o samorazaranju komunizma*, Beograd 1994, str. 141-143.

²³ Isto, str. 142.

²⁴ Isto, str. 19.

već, krajem novembra neminovnost raspleta sukoba, ali sam se nadao da će se ipak naći neki izlaz prihvatljiv i za mene i za drugove, koji bi se sastojao u tome što mi ne bi bilo zabranjeno da izlažem svoje poglede, s tim što bi se najviši forum od njih eventualno ogradio, a ja bih bio iz njega povučen – ako treba i dogovorno s vodećim drugovima.“²⁵

Uprkos najavama o predstojećem ozbiljnom političkom obračunu, Đilas je 25. decembra 1953. na Titov predlog izabran za predsjednika Savezne narodne skupštine, što je nagovještavalo da on još uvijek nije bio politički mrtav. „Borba“ objavljuje i njegov govor prilikom izbora za predsjednika Skupštine u kome on nagovještava demokratske promjene u duhu svojih članaka.²⁶ Rasplet nadolazeće afere je uveliko trebao da bude pokazatelj budućeg pravca jugoslovenske politike.

Slučaj „Đilas“

Od oktobra 1953. godine do 7. januara 1954. godine Đilas je u „Borbi“ objavio sedamnaest članaka u kojima iznosi kritiku jugoslovenskog i sovjetskog društva, kritikujući političko rukovodstvo kao da se nalazi iznad društva i države, iznoseći idejno-političke razlike koje su ga postupno dovele u izolaciju prema rukovodstvu. Šta Đilas zapravo tvrdi i kako to čini? Po Đilasu, najopasniji protivnik i istorijska prepreka ostvarivanju istinske socijalističke revolucije jeste birokratija. On tvrdi da se pretežni dio rukovodećeg sloja komunističkog pokreta društveno, idejno i moralno udaljio od revolucije, da se izdvojio u zatvorenu kastu koja ima ključnu poziciju u društvu. Drugo, Đilas smatra da Savez komunista ne može prisvojiti isključivo pravo da upravlja. Treće, Đilas dovodi u pitanje lenjinistički tip partije kao neprimjeren konkretnim uslovima i oblicima borbe za

²⁵ Isto, str. 187.

²⁶ *Borba*, 26. decembar 1953.

socijalističku revoluciju.²⁷ Interesantno je da članci niti u zemlji niti u inostranstvu, u početku nijesu privukli veću pažnju. Međutim, krajem decembra 1953. i početkom januara 1954. kada su se na oštroj meti Đilasove kritike našle privilegije najužeg partijskog rukovodstva i nezakonitosti državnih organa (pogotovo tajne policije UDB-e) situacija je postala „alarmantna.“ Vrhunac bespoštedne kritike društva i ideja kojima je i sam pripadao, Đilas iznosi u časopisu „Nova misao“ tekstom „Anatomija jednog morala“ će pišući o slučaju glumice Milene Vrsajkov i njenoj udaji za proslavljenog ratnog komadanta Peka Dapčevića sarkastično odslikava iskrivljeni sistem vrijednosti jugoslovenske revolucije. Đilas daje oštru kritiku sa zanosom revolucionara, ipak teško ostvarljivu u tom političkom trenutku.

Sam Đilas kaže da je njegovo odvajanje od partije i Centralnog komiteta išlo postupno, skriveno čak i za njegovu svijest. Đilas je bio svjestan da se mnogo izrečenih kritika odnosilo i na jugoslovenski poredak, ali je ta kritika bila tolerisana razbuktanom antisovjetizmom, makar s prigušenim mrštenjem ili drugarskim prigovaranjem Kardelja i Rankovića. Ali i sam priznaje da se razmahao sa svojim istupanjima, previše i neprirodno za odgovornog funkcionera u normiranom političko-birokratskom poretku. To je trajalo, kako sam priznaje, do Staljinove smrti, kada je zaoštrena kritika počela da smeta Titovim marksistima, da bi u junu 1953. godine, na Titovu inicijativu, Centralni komitet zaustavio i dotad skromnu liberalizaciju i najavio stišavanje kritike birokratije i totalitarnih formi, čime mu je dat nedvojben znak da se zaustavi. Sam Đilas kaže da „u svom tadašnjem djelovanju nisam ni pomišljao, istina ne bih ni mogao, da organizujem frakciju u partiji, mada je u vrhovima bilo drugova čije

²⁷ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – Glavni procesi 1918 – 1985*, Školska knjiga Zagreb, 1985, str. 197-198.

sam pogleda izražavao: znao sam sudbinu frakcija u komunističkim, pogotovu staljinističkim partijama.“²⁸

Obračun sa Đilasom bio je brz i efikasan. Ocjenjujući da bi učinak Đilasovih tekstova mogao biti izrazito opasan, te da bi mogao izazvati mnoge nedomice i dileme u redovima Saveza komunista, Izvršni komitet se ogradio od Đilasovih stavova i sazvaio vanredni plenum CK SKJ.²⁹ Đilas je 16/17. januara 1954. na Trećem vanrednom plenumu ekspresno isključen iz Centralnog komiteta SKJ, udaljen i smijenjen sa svih drugih partijskih i društvenih funkcija i označen kao nosilac revizionističkih stavova Bernštajnovog tipa koji vode u neizvjesnost i anarhiju.³⁰ Moral partijskih funkcionera je samo pokazao ispraznost odluke koja je bila donesena prije početka rada Trećeg plenuma. To je kod mnogih domaćih i inostranih proučavalaca lika i djela Milovana Đilasa otvorilo poznate priče o samoj prirodi ove odluke, i pored samokritičnog i pokajničkog držanja samog Đilasa drugog dana plenuma.

Demonstrirana moć Saveza komunista spriječila je kritiku vlasti i organizovanje bilo kakve opozicije. Isto tako, Savez komunista je pokazao čvrstinu potrebnu za održanje na vlasti i jasna ograničenja u političkom životu. Kritički Đilasov ton bio je određen idealističkim shvatanjem politike. To je bio pokušaj demokratizacije partijskog i državnog života koji je ostao usamljen u redovima Saveza komunista Jugoslavije.

Normalizacija odnosa sa SSSR-om

Prve glasine o popravljaju odnosa Beograda i Moskve javile su se još za Staljinova života. Vladimir Popović, jugoslovenski

²⁸ M. Đilas, *Pad nove klase – povest o samorazaranju komunizma*, Beograd 1994, str. 20.

²⁹ Arhiv Jugoslavije, Fond CK SKJ, II/11,5 (Citat iz Branislav Kovačević, *Đilas, heroj-antiheroj*, Podgorica 2006, str. 327-387).

³⁰ Isto, str. 329-387.

ambasador u SAD-u, je 20. juna 1952. godine iz Vašingtona javio u Beograd da je jedan sovjetski diplomat norveškom kolegi rekao da će sovjetski i jugoslovenski komunisti uskoro „prijateljski stisnuti kao drug drugu, ruku“. Sovjeti su ublažili napade ali sve dok je Staljin bio živ, zbog lične dimenzije sukoba, pravih poboljšanja nije moglo biti. Međutim, već 5. marta 1953. jugoslovenska delegacija je pozvana da prisustvuje pogrebu sovjetskoga vođe.³¹ Američke diplomate u Beogradu bili su svjesni da će do normalizacije odnosa doći uskoro i da ona neće uključivati samo ustupke sa sovjetske strane. Molotov je 6. juna 1953. jugoslovenskom otpravniku poslova Dragoju Đuriću priopštio da je „došlo vrijeme“ za slanje ambasadora u Beograd i kako se nada da će Vasilij Aleksejevič Valjkov dobiti agreman Titove vlade. Beograd je svakako bio iznenađen tako brzim imenovanjem bivšeg ambasadora u Den Haagu i tadašnjeg načelnika za Balkan u sovjetskom ministarstvu vanjskih poslova. Svejedno, ma koliko da je prekid izolacije sa Istoka bio poželjan zbog ekonomskih, bezbjednosnih i ideoloških razloga, Tito nije želio ugroziti odnose sa Zapadom. Zato je Dobrivoje Vidić u Moskvu poslat tek u junu 1953.³² Jugoslavija i Sovjetski Savez nijesu imali ambasadore još od 1949. godine. Na zahtjev sovjetske vlade Jugoslavija je 25. oktobra 1949. povukla svog ambasadora Karla Mrazovića, a nekoliko mjeseci prije toga sovjetska vlada je povukla svog ambasadora A. J. Lavrentijeva iz Beograda.³³

Odmah poslije Staljinove smrti iz Moskve su došli već otvoreniji nagovještaji sovjetske želje za normalizacijom odnosa, ali

³¹ Đoko Tripović, *Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953. godine. Istorija 20. veka*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1994. (Citat iz Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Matica Hrvatska, Zagreb 2002, str. 44).

³² Isto, str. 44.

³³ Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a, 1953-1955*, Podgorica 2007, str. 602.

na način kako su oni željeli. Tri dana poslije Staljinove smrti, te krvavih nemira u istočnom Berlinu 16. juna 1953. godine, 10. jula javljeno je da je uhapšen član Politbiroa SKP i šef tajne policije Lavrentije Berija. U razgovoru sa Kardeljom, 22. jula 1953. Dedijer je iznenađen promjenom Kardeljeve ocjene društvenog bića SSSR-a. Vlada SSSR-a je 14. avgusta 1953. pred Vrhovnim Sovjetom izjavila da pristupa politici normalizacije odnosa sa Jugoslavijom.³⁴

Brionski plenum CK SKJ se odvijao uporedo sa kontaktima jugoslovenskog rukovodstva sa post-staljinističkim rukovodstvom u Kremlju radi normalizacije odnosa. Sovjeti su prigovarali jugoslovenskoj strani podsjećajući na probleme sa Milovanom Đilasom. Ovo je početkom jeseni 1953. godine postalo tako očigledno da se sovjetski otpravnik poslova ohrabrio u SIP-u da usmeno prigovori zbog članka „Početak kraja ili kraj početka,“ da ne doprinosi normalizaciji.³⁵ Sovjeti su time doveli u pitanje Titovu sposobnost da kontroliše sopstvenu partiju. Bekić upućuje na Đilasove memoare kako je „u jesen 1953. on svoj otpor normalizaciji odnosa sa Moskvom počeo povezivati sa sve većim distanciranjem od Tita kojega je smatrao nosiocem birokratske restauracije, a posredno, valjda, i pomirenja sa Moskvom.“³⁶ Kao jedan od mogućih odgovora zašto je Titu tako smetao publicitet dat Đilasovim člancima u zapadnoj štampi, on smatra da je to moglo ugroziti proces normalizacije odnosa sa Moskvom, jer je Tito znao da se u Moskvi vodi oštra unutarstranačka rasprava oko toga, pri čemu su pohvale na račun političke situacije u Jugoslaviji mogle poslužiti kao argument staljinističkoj frakciji Molotova protiv Hruščova i njegovih pristalica da normalizuje odnose sa Jugoslavijom. Nadalje, Titu je možda

³⁴ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rad, Beograd, 1984, str. 543-549.

³⁵ Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Globus Zagreb, str. 566.

³⁶ Isto, str. 566.

zasmetao još jedan moment – da druga ličnost postane nosilac demokratizacije u Jugoslaviji.³⁷

Moskva je slučaj „Đilas“ ocijenila kao važan korak na unutrašnjoj političkoj sceni koji bi eventualno vodio ka vraćanju Jugoslavije u socijalistički lager, vjerujući u dalju eskalaciju sukoba u jugoslovenskom rukovodstvu. Ne žureći sa analizom slučaja „Đilas“, tekst koji je izašao u glasilu Informbiroa tek 29. januara 1953. je ustvari bio poruka Beogradu „da je to put obnove predašnjih veza sa bratskim zemljama narodne demokratije, sa velikim ruskim narodom koji je Južnim Slovenima pomogao da osvoje nacionalnu nezavisnost.“³⁸

Maljenkov i naročito Molotov, kao kontinuitet stare staljinističke politike, su bili definisani kao glavni nosioci stava protiv popuštanja Jugoslaviji, s obrazloženjem da će se to odraziti i na druge zemlje lagera (posebno na Poljsku i Mađarsku). S obzirom na primat tvrde linije Molotova i Maljenkova u tom periodu, otopljanje je uslijedilo tek u ljeto 1954. godine sa jačanjem pozicije Hruščova. Napredak u otopljanju odnosa sa post-staljinističkim rukovodstvom, paralelno se može pratiti i upoređivanjem Titovih izjava iz ljeta-jeseni 1953. godine („da se nakon hapšenja Berije u Sovjetskom Savezu odvijaju autentične promjene koje treba da podrži ne samo Jugoslavija, nego i čitav svijet“), sa izjavama sa Četvrtog plenuma CK SKJ održanog krajem ferbuara 1954. („da je u procesu normalizacije odnosa sa Sovjetskim Savezom, krivicom ovog poslednjeg, nastupila stagnacija“). Uporedo sa nastojanjem sovjetske politike da uruši jugoslovenski ugled kod Zapada (naročito SAD-a), rasla je prevaga snaga u kremaljskom kolektivnom rukovodstvu u korist Hruščova koja se završila njegovom prevagom do sredine juna 1954.

Bekić ističe da je upravo pad Đilasa, Titova izlaganja na Trećem i Četvrtom plenumu CK KPJ, kao i Titova posjeta

³⁷ Istro, str. 577.

³⁸ Isto, str. 580-582.

Turskoj sredinom aprila 1954. će je sa premijerom Bayarom dogovorio sklapanje vojnog aneksa Balkanskog pakta, dalo motiva Hruščovu za energičnu akciju da se pristupi normalizaciji odnosa sa Jugoslavijom. Ideološke predrasude Molotova i glavnog partijskog ideologa Suslova čini se više nijesu mogle odnijeti prevagu nad procjenom da dalje odugovlačenje sa normalizacijom prijeti sovjetskim interesima u Južnoj Evropi. Titovo obrazloženje dato u intervju sa C. L. Sultzbergerom, direktorom evropskog ureda „New York Timesa“ 7. maja 1954. godine u kome govori o benefitima Balkanskog pakta za Jugoslaviju sadrži i komentar u vezi Đilasa kojeg su „već zaboravili.“³⁹

Iz telegrama jugoslovenskog ambasadora u Moskvi Dobrivoja Vidića Državnom sekretarijatu za inostrane poslove o razgovoru sa ruskim zvaničnicima Valjkovim i Zimjanjinom na večeri u jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi od 30. marta 1954. godine može se pratiti ponovno pogoršanje odnosa, prekid potpisa ugovora o preletu, neizdavanje viza, tretiranje Jugoslavije kao priveska NATO-a i optužbe na račun nepokazivanja želje za unapređivanjem odnosa.⁴⁰ Nadalje, telegram Dobrivoja Vidića od 5. maja 1954. godine⁴¹, govori da su jugoslovenske diplomate najgrublje praćene od sovjetskih organa bezbjednosti, što sugeriše da do juna mjeseca 1954. godine sovjetsko rukovodstvo još nije bilo donijelo odluku o otopljavanju odnosa.

Sekretar CK KPSS Nikita Hruščov je „u cilju potrebe ponovnog uspostavljanja prijateljskih odnosa na državnom i partijskom nivou“ 22. juna 1954. godine uputio pismo Titu u kome

³⁹ Isto, str. 584-593.

⁴⁰ AMIP SRJ, PA, SSSR, 1954, Fasc. 86, Dosije 21, Pov. br. 43967, 3-4 (Citat iz Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a, 1953-1955*, Podgorica 2007, str. 226-227).

⁴¹ AMIP SRJ, PA, SSSR, 1954, Fasc. 87, Dosije 2, Pov. br. 46943, 10 (Citat iz Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a, 1953-1955*, Podgorica 2007, str. 228-229).

iznosi predlog normalizacije odnosa i u kome je predložio Titu da Rusi svale svu krivicu na Beriju a Jugosloveni na Đilasa. „Đilas, taj pseudomarksist, čovjek tuđ stvari komunizma, koji je propagirao likvidatorske stavove u odnosu na Partiju, dosta je potpomagao pogoršanju jugoslovensko-sovjetskih odnosa. Isključenje Đilasa iz CK SKJ i osuda njegovih marksizmu i lenjinizmu neprijateljskih pogleda olakšavaju mogućnost pobošljanja uzajamnih odnosa između CK KPSS i CK SKJ.“⁴² Edvard Kardelj u svojoj knjizi „Sećanja“ opisuje Hruščovljevu ponudu: „Izgovor za tu ponudu bio je to što smo mi isključili Milovana Đilasa iz Politbiroa KPJ, iako on nije imao veliku ulogu u sukobu sa Staljinom. Ali, mi se na to nismo obazirali. Ponuda je za nas bila ne samo prihvatljiva nego i veoma ugodna, jer je učvrstila naš međunarodni položaj.“⁴³ Dedijer navodi kako Svetozar Vukmanović Tempo u svojim „Memoarima“ piše: „Pismo je sadržalo prijedlog izmirenja, i to tako što bi obje partije izjavile da su raščistile sa onim što ih je razdvajalo – naša Partija se obračunala sa Đilasom, a njihova sa Berijom.... Na sastanku Izvršnog komiteta povodom ovog pisma, odlučili smo da odbijemo predloženu osnovu za otklanjanje sukoba. Naglasili smo da Đilas nikada nije bio u mogućnosti da natura Partiji svoje koncepcije; stavovi koje smo zauzimali predstavljali su stavove cijelog rukovodstva, a ne samo Đilasa!“⁴⁴

U odgovoru Izvršnog komiteta CK KPJ od 11. avgusta 1954. godine u kojemu se prihvata inicijativa sovjetske strane o potrebi normalizacije međusobnih odnosa se navodi: „U pogledu

⁴² Arhiv Jugoslavije, Fond CK SKJ, IX, 119/1-48, 1-3 (Citat iz Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a, 1953-1955*, Podgorica 2007, str. 307-309).

⁴³ Edvard Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije*, Državna založba Slovenije, Str.145-146.

⁴⁴ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rad, Beograd 1984, str. 550-551.

onog stava u vašem pismu gdje se govori o tome ko je kriv za prekid naših odnosa, mi ne bismo željeli diskutirati u ovom pismu, jer za normalizaciju i poboljšanje odnosa između naših država to nije bitno, ako polazimo od stanovišta da današnji odnosi nanose štetu obema zemljama. Ali moramo da kažemo otvoreno, da mi smatramo da, što se nas tiče, uzrok ovog sukoba nije bio pojedinac – recimo Đilas, bez obzira na svu njegovu neuravnoteženost i ispade iz jedne krajnosti u drugu, jer on u našem rukovodstvu, baš zbog tih svojih osobina, nikad nije ni igrao takvu rješavajuću ulogu. U sukobu i prekidu 1948. godine mi gledamo druge uzroke i o tome je zauzeo svoj stav Peti, a kasnije i Šesti kongres naše partije. Što se tiče veličine krivnje Berije, vi znate najbolje njegovu ulogu u čitavoj stvari i mi nemamo razloga poricati vaše tvrdnje.⁴⁵

U telegramu od 21. avgusta 1954. godine Obrada Cicmila iz jugoslovenskog SSIP-a ambasadoru FNRJ u Moskvi Dobrivoju Vidiću se vidi da je sovjetski ambasador u Beogradu Valjkov posjetio državnog podsekretara za inostrane poslove Veljka Mićunovića i zvanično ga obavijestio o konačnoj sovjetskoj spremnosti za otpočinjanje pregovora o trgovinskoj razmjeni.⁴⁶

Novo poglavlje u jugoslovenskoj spoljnoj politici, a tako i u odnosima s Moskvom i Vašingtonom počelo je 26. maja 1955. godine. Nikita Sergejevič Hruščov, prvi sekretar CK KPSS i član Vrhovnog sovjeta, se odupro zahtjevu čvrste linije da Tito dođe u Moskvu na političke razgovore i umjesto toga poveo delegaciju visokog nivoa u kojoj je bio i Nikolaj A. Bulganjin, predsjednik Ministarskog savjeta. Kada je 26. maja 1955. na

⁴⁵ Arhiv Jugoslavije, Fond CK SKJ, IX, 119/1-50, 6-8 (Citat iz Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a, 1953-1955*, Podgorica 2007, str. 314-316).

⁴⁶ AMIP SRJ, PA, SSSR, 1954, Fasc. 88, Dosije 2, Pov. br. 411127, 10 (Citat iz Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a, 1953-1955*, Podgorica 2007, str. 316-317).

aerodrom u Zemunu stigla najviša sovjetska delegacija, Hruščov je ustvrdio: „Mi iskreno žalimo ono što se dogodilo i odlučno odbijamo sve ono što se nagomilalo u tom periodu. Mi sa svoje strane, bez ikakve sumnje, u ovo ubrajamo provokatorsku ulogu koju su u odnosima između Jugoslavije i SSSR odigrali, sada otkriveni neprijatelji naroda, Berija, Abakumov i drugi.“⁴⁷ Sovjetska Kanosa završila se potpisivanjem Beogradske deklaracije koja je zapravo bila komunique između dviju vlada (a ne partija!). Iako nevoljno, Sovjeti su priznali da postoje različiti putevi u socijalizam.⁴⁸

Kao jedan od osnovnih postulata pomirenja, kako se navodi u strogo povjerljivom materijalu o sastanku plenuma CK KPSS od jula 1955. godine u Moskvi, na kome je vođena diskusija o politici SSSR-a prema Jugoslaviji poslije povratka sovjetske delegacije iz Beograda, napominje se da „posebno važno mesto u posledu ciljeva koji se normalizacijom žele postići je odvajanje Jugoslavije od Amerike i isticanje vojno-strateškog značaja Jugoslavije za lager.“ Hruščov pominje i slučaj „Đilasa“ i kaže „Tito nam je rekao da slučaj „Đilas“ nije bio ništa drugo nego pokušaj Anglo-Amerikanaca da u Jugoslaviji izvrše državni udar.“ On dalje kaže da je, prema telegramu ambasadora SSSR-a u Beogradu koji informiše o svom razgovoru sa predsjednikom Titom, istakao „da je Tito u razgovoru tražio saglasnost za posetu SAD-u i između ostalog rekao Valjkovu „da su Amerikanci pokušali da u Jugoslaviji izvrše puč kada je Tito bio u posjeti Indiji i Burmi. Zato su iskoristili Đilasa. Međutim, Jugoslavija nije, rekao je Tito, latino-američka zemlja...“⁴⁹

⁴⁷ *Borba*, br. 123, Beograd 27. maj 1955.

⁴⁸ Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici*, Matica Hrvatska, Zagreb 2002, str. 45).

⁴⁹ Arhiv Jugoslavije, Fond CK SKJ, IX, 119/1-56, 1-25 (Citat iz Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a, 1953-1955*, Podgorica 2007, str. 553-579).

Zapadno viđenje slučaja „Đilas“

Tek poslednji Đilasovi tekstovi, a valjda i glasine o njegovom padu u nemilost, naveli su zapadne ambasade da počnu pažljivije čitati „Borbu“, pa je prvi sažetak Đilasovih članaka američka ambasada poslala tek 5. januara 1954., a vojni ataše, javio je o njima tek 8. januara.⁵⁰ Prikazujući uzroke pada Đilasa, Bekić daje analize britanske i američke ambasade u kojima se jugoslovenska politika opisuje u liniji „cik-cak“, to jest podjednako udaljenom od Istoka i Zapada, pri čemu je Đilasova krivica što je razmišljao dalje od stare komunističke garde, idući isuviše brzo prema liberalizaciji. Njihova preliminarna ocjena slučaja „Đilas“ bila je da Đilas pada ne toliko zbog ideoloških razlika, koliko zbog činjenice da njegovi članci dovode u pitanje privilegije pojedinaca na vlasti, odnosno neograničenu moć nekih službi i institucija. Navode se tri interesantne špekulacije o pozadini slučaja Đilas: 1) Đilasova kritika UDB-e je dovela do njegovog pada jer je protiv sebe okrenuo Rankovića, koji je sebe vidio kao jedinog Titovog nasljednika; 2) Đilas je uklonjen jer je bio jedan od najglasnijih kritičara Sovjetskog Saveza u vrijeme sukoba sa Informbiroom, pa je njegova žrtva jedan od uslova sovjetsko-jugoslovenskog pomirenja; 3) Kardelj je eliminisanjem Đilasa omogućio uklanjanje opozicije u okviru SKJ. Ovo navodi na zaključak da su na Zapadu razmišljali da su na unutrašnjem planu pobjedu odnijeli dogmatičari, što za posljedicu ima napuštanje liberalizma i povratak Jugoslavije u zajednicu socijalističkih država. Tom stavu ide u prilog članak od 14.

⁵⁰ US Embassy Despatch, No. 448-January 5, 1954, No. 458-January 8, 1954; WEEKA, No. 54. January 8, 1954 (Citat iz *D. Bekić, n.d.*, str. 569).

januara objavljen u „New York Times-u“ „kako su Đilasovi protivnici nametnuli sukob kako bi zaustavili dalje približavanje Jugoslavije Zapadu.“⁵¹ Do tada je inače Đilas na Zapadu smatran i jednim od mogućih protagonista zbližavanja sa SSSR-om.

Pad Đilasa izazivao je sve veće nezadovoljstvo i kod britanske Laburističke partije i vođe njenog lijevog krila Bevana, koji je kod Tita lično izrazio zabrinutost za proces demokratizacije u Jugoslaviji i samu sudbinu Milovana Đilasa.⁵²

Takođe je i veoma interesantno zapažanje da u najvećem dijelu američkih izvještaja o Đilasu, SAD su o ovom političaru imale izuzetno negativno mišljenje, i kao o teoretičaru tako i kao o državniku, opisujući njegov pad koji se u jednom dijelu zapadne štampe prikazuje kao rezultat njegovog zalaganja za zapadnu demokratiju kao krajnje ironičan, jer je ostao upamćen kao jedan od najljućih protivnika njihovog informativnog programa.⁵³ Aleš Bepler u pismu Aleksandru Rankoviću od 23. januara 1954. godine ga obavještava da je u saznanju da je američki ambasador u Beogradu Džejms Ridlberger kao i neku drugi ljudi iz jugoslovenskog vrha znali za objavljivanje članka u „Novoj misli“ deset dana prije nego što je on izašao.⁵⁴

Implikacije slučaja „Đilas“

Sukob sa Informbiroom je bio smanjenog intenziteta. Jugoslovensko rukovodstvo se nalazilo u veoma teškoj situaciji i na

⁵¹ Isto, str. 573

⁵² Isto, str. 574

⁵³ Isto, str. 579

⁵⁴ Arhiv Jugoslavije, Fond CK SKJ, II-11, 6 (Citat iz Radoica Luburić,

Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a, 1953-1955, Podgorica 2007, str. 266-267.

unutrašnjem i na spoljnom planu: s jedne strane Đilasovi tekstovi su prouzrokovali popriličnu zbunjenost i konfuziju u redovima građanstva koje ih je masovno podržavalo, a s druge strane je trebalo objasniti primanje zapadne (američke) vojne pomoći pri čemu je Tito često kritikovao taj isti Zapad. Odmah nakon pada Đilasa, ne samo u vrhu već i u partijskim organizacijama širom zemlje, počeli su sastanci na kojima se raščišćavalo sa stavovima Milovana Đilasa. Jugoslovenski zvaničnici su uložili veliki trud da Zapadu pokažu da slučaj „Đilas“ ni u kom slučaju ne znači promjenu politike prema Zapadu ili eventualno vraćanje u zajednicu socijalističkih zemalja. Energično je negirano da je taj slučaj otvoren zbog zalaganja ovog političara za demokratiju zapadnog tipa. Njegova nastojanja za uvođenje višepartijskog sistema su tumačena kao težnja koja bi u konkretnim uslovima vodila ka anarhiji, razbijanju zemlje i opasnom ugrožavanju njene odbrambene moći. Radilo se dakle, po viđenju jugoslovenskih zvaničnika, isključivo o unutarpartijskoj svađi, a ne o spoljnopolitičkoj preorijentaciji.⁵⁵ Džejms Ridlberger je izvijestio Vašington da ga je nekoliko jugoslovenskih zvaničnika uvjeravalo da neće biti promjena u jugoslovenskoj politici prema Zapadu, a da mnogi stariji ortodokсни komunisti nemaju povjerenja u Zapad.⁵⁶

Međutim, ipak je bila najznačajnija sama Titova poruka prilikom šednice Savezne narodne skupštine 29. januara 1954. godine, dan po smjenjivanju Milovana Đilasa sa funkcije predsjednika Savezne narodne skupštine. Tito je akcenat svog govora stavio na ograničavajuće faktore u uspostavljanju boljih odnosa

⁵⁵ DASMP, PAM 1954, Jugoslavija f°-45, 4609 (Citat iz Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, n.d., str. 123).

⁵⁶ Ridlberger Stejt Departmentu, 26. januara 1954. RG 59, 768.00 - 1 - 2654 1365 (Citat iz Lorens Lis, *Održavanje Tita*, Beograd, 2003, str. 189)

Jugoslavije i SSSR-a ali je i ocijenio izuzetno pozitivno odnose sa Zapadom naglasivši značaj ekonomske i vojne pomoći zapadnih zemalja Jugoslaviji.⁵⁷

Stejt Department je previđao da će cijela afera oko Đilasa imati negativan rezultat na proces liberalizacije.⁵⁸ Pošto je razmotrila svoju politiku prema Jugoslaviji u svjetlu stalnih sovjetskih ponuda Titu i odnosa režima prema Đilasu, administracija je februara 1954. godine skovala manje optimističnu izjavu o politici prema Jugoslaviji. Američki političari su i dalje bili sigurni da se Jugoslavija neće vraćati u sovjetski blok, ali su priznali Titov strah od optuživanja „doktriniranih komunista i ... njegovo nepristajanje da jugoslovenske snage služe pod nejugoslovenskom komandom“, ograničavaju opseg jugoslovenskog učešća u odbrambenim naporima Zapada. Kratkoročno, prvenstveni cilj politike SAD-u bio je da podrži jugoslovensku nezavisnost i privlačnost titoizma, pomoć i druge vrste podrške će se u tom cilju nastaviti. Dugoročno će SAD podsticati „političku i ekonomsku liberalizaciju“ unutar Jugoslavije, ali samo ako to ne ugrožava prvenstveni cilj. Ako bi sovjetske ili snage satelita napale Jugoslaviju, SAD bi „postupale pod pretpostavkom da je globalni rat neminovan“. Šanse su bile velike da bi Jugoslavija, „čak i ako ne bi bila prva napadnuta, saradivala sa Zapadom u slučaju opšteg rata“.⁵⁹

Interesantno je navesti da se iz deklasifikovanog izvještaja CIA od maja 1955. može videti da su i njeni analitičari smatrali da su

⁵⁷ Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 123-124.

⁵⁸ Papiri koji je pripremila Kancelarija specijalnog obavještajnog pomoćnika državnog sekretara (Armstrong), 18. januara 1954., FRUS, 1952-1954, 8: 1365 (Citat u Lorens Lis, *Održavanje Tita*, Beograd, 2003, Str. 189)

⁵⁹ NSC 5406-1, *Politika SAD prema Jugoslaviji*, 6.februar 1954, FRUS, 1952-1954, 8:1373-77 1365 (Citat u Lorens Lis, *Održavanje Tita*, Beograd, 2003, str. 189-190).

Đilasove ideje čak i poslije njegovog pada imale značajnog uporišta u jugoslovenskom društvu. „Iako je afera Đilas- Dedijer očigledno imala slabog uticaja na stabilnost režima, njen ishod je pokazao da je Tito neprikosnoveni gazda. Afera pokazuje glavne razlike u pogledima liberalnijih i autoritarnih elemenata u stranci. I mada Đilas nema organizovane podrške, on ostaje jedini jugoslovenski komunista, osim Tita, koji ima nekakvu javnu podršku, a njegov stav je sasvim izvjesno prouzrokovao pozitivne reakcije kod nekih članova Partije i djelova javnosti.“⁶⁰

Đilas je mnogo značio za Zapad, koji ga je malo kasnije proglasio prvim disidentnom, jer je tamo nastavio sa nesmanjenom žestinom da kritikuje Titov sistem. Ipak, čini nam se da je Đilas prava kolateralna žrtva Titovog sukoba sa Staljinom započetog 1948. godine. Njegov odlazak je u datom spletu okolnosti išao na ruku pomirenju sa Sovjetskim Savezom. Sam Đilas u odgovoru dr Branku Kovačeviću u knizi „Đilaz, heroj – antiheroj“ smatra „da ga Tito nije žrtvovao zbog sukoba odnosa sa SSSR-om, ali da mu je to kasnije dobrodošlo u zbližavanju sa SSSR-om“ pravdajući svoju pokajničku izjavu željom da spriječi da njegove pristaše dožive njegovu sudbinu. Đilas tvrdi „da je bio slabo informisan o simpatijama za sebe i svoje gledanje, a malo ko mu je prilazio - čak i oni koji jesu, ubrzo su se povukli“. Đilas smatra „da se njegov slučaj ne može upoređivati sa sukobom s Informbiroom, ističući da sam ima određeno mišljenje o svom silasku s političke scene ali da se o tome ne izjašnjava već ga prepušta istoričarima, ukoliko ih to bude zanimalo.“⁶¹

⁶⁰ NIE 31/1-55, *Jugoslavija i njena buduća orijentacija*, 19. maj 1955, str. 189-190. http://www.dni.gov/nic/PDF_GIF_declass_support/yugoslavia/Pub-14_NIE_31_1-55.pdf

⁶¹ Branislav Kovačević, *Đilas, heroj-antiheroj*, Podgorica 2006, str. 166-167

Premda su uvijek bile zainteresovane za zbivanja u komunističkom vrhu u Jugoslaviji, SAD se nijesu bitnije angažovale u pružanju podrške bilo kojoj frakciji, smatrajući da je riječ o svađi ili borbi za uticaj u jednoj komunističkoj porodici. Od tog pravila su odstupile u Đilasovoj aferi, kada su ga različitim sredstvima svog položaja uzele u zaštitu. Prvo, treba imati u vidu da je do Đilasovog slučaja došlo 1954. godine, godinu dana poslije Staljinove smrti u vrijeme umnožavanja simptoma da je u toku proces ponovnog približavanja Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, jer bi u tom slučaju i same mogle biti uvučene u sukob koji bi se mogao izroditi u nuklearni rat, ali im nije bilo u interesu ni normalizovanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa, bar ne u onoj mjeri u kojoj još nijesu mogle znati da li će ono dovesti do punog povratka Jugoslavije u socijalistički lager. U isti mah, SAD su riješile da stave Đilasa pod svoj politički propagandni kišobran kao čovjeka i jednog od najbližih saradnika Tita, kao protagonistu demokratizacije partije i države u Jugoslaviji. Svojim člancima u „Borbi“ Milovan Đilas je jasno nagovijestio da se suprostavlja „tvrdom“ jezgru u vrhovima Partije i države koje nije htjelo ili nije bilo u stanju da raskine pupčanu vrpcu koja ga je vezivala za staljinizam, što ga je konačno i dovelo pred „tribunal Partije“. U svakom slučaju, Đilasova afera je poslužila kao primjer za SAD da nema „dobrog komunizma.“⁶²

Vladimir Velebit tvrdi da „kao i gotovo svi veliki državnici, Tito nije imao pravih prijatelja, išao je za svojim političkim interesima. Zato je mogao raskinuti sa Đilasom, i sa Rankovićem, i sa Kardeljom. Tito nije bio sentimentaln, a Đilas je to bio.“⁶³

⁶² Dr Ranko Petković, *Jedan vek odnosa Jugoslavije i SAD*, Beograd 1992, str. 123.

⁶³ Mira Šuvar, *Vladimir Velebit – svjedok istorije*, Zagreb 2001, str. 468

Brzo poslije smjenjivanja, slučaj „Đilas“ je gubio na aktualnosti, a Jugoslavija je sve više zauzimala politiku ekvidistance i prema Istoku i prema Zapadu, pri čemu primat dobijaju pitanja vezana za rješavanje Tršćanske krize, prerastanje Ankarškog ugovora u vojni savez Grčke, Turske i Jugoslavije, te kasnije normalizacije odnosa sa SSSR-om.

Ocjenjujući sa današnjeg aspekta, Đilasova kritičnost je prije bila plod nerealnog shvatanja politike aktuelnog trenutka. Lišen realne procjene, Đilasov zahtjev za demokratizaciju je bio uklanjanje birokratije, pri čemu na jednu stranu on glorifikuje revoluciju a na drugu idealistički vjeruje da je poražena buržoazija u tom trenutku mogla postati ravnopravna. Demokratizaciju sistema on je zamišljao u takvom ustrojstvu društva da bi jedne snage (progresivno-socijalističke) na „tlu socijalizma“ vodile borbu sa manje demokratskim „konzervativno-socijalističkim“, obezbjedjujući napredak društva.

Slučaj „Đilas“ je imao snažno dejstvo na dalji pravac jugoslovensko-sovjetsko-američkih odnosa. Jugoslavija je bila prvi disident u istočnom bloku, a Đilas prvi disident u njoj. U optici interesa Sovjetskog Saveza slučaj „Đilas“ je dobio na važnosti kao sredstvo uspostavljanja odnosa sa Jugoslavijom, njenog vraćanja među socijalističke zemlje i njenog udaljavanja od SAD-a. Za SAD slučaj Đilas je nagovijestio ponovno približavanje Jugoslavije Istoku i svu uzaludnost pokušaja čvršćeg vezivanja Jugoslavije u zapadne strukture. Preplitanje ovih interesa dovelo je i stupanje Jugoslavije u članstvo Pokreta nesvrstanosti.

Dezintegracijski proces unutar nekadašnjeg jedinstvenog socijalističkog lagersa je znatno uticao na prevladavanje Hladnog rata i traženje novih formi međunarodnih odnosa. Počevši od sukoba s Jugoslavijom, pa dalje, pokazalo se da staljinističke

forme odnosa među socijalističkim državama ne zadovoljavaju ne samo Lenjinova teorijska predviđanja o suštini tih odnosa, već isto tako te forme su postajale sve manje prihvatljive u konkretnoj međudržavnoj praksi odnosa među socijalističkim državama.⁶⁴ Nema sumnje da je slučaj „Đilas“, koji je otvorio mnoga pitanja, bio početak tog procesa.

⁶⁴ Radovan Vukadinović, *Vanjska politika SAD*, Politička kultura, Zagreb 2007, str. 52.